

Πρώτον, γιατί συμβάλλουν στον ακριβή καθορισμό της έννοιας μας περί Θεού και, δεύτερον, γιατί συντείνουν στην ανασκευή ψευδών διαλεκτικών αξιώσεων του καθαρά θεωρητικού λόγου τόσο από την πλευρά του θεωρητικού ή φιλοσοφικού θείσμου όσο και από την πλευρά του θεωρητικού ή φιλοσοφικού αθεισμού. Και τούτο, καθ' όσον ο Κάντ δέν αποπειράται νά βάλη στην θέση μιᾶς φιλοσοφικῆς θεολογίας ἕναν ἀπαιτητικά διαλεκτικό φιλοσοφικόν αθεισμό (αθειστικοί, διϊστικοί ἢ ἀνθρωπομορφιστικοί ἰσχυρισμοί τοῦ λόγου). Εἴμαστε καταλητικά ὑποχρεωμένοι, ὡς ἐκ τούτου, νά νοοῦμε ἢ κατ' ἀναγκαιότητα νά συλλαμβάνουμε ὡς ὑπέρτατο ὄν τόν Θεό μέσα μας, ἀλλά δέν μπορούμε νά τόν γνωρίζουμε μέ τὰ καθαρῶς θεωρητικά κιόλας μέσα τοῦ λόγου. «Τό ὑπέρτατον ὄν παραμένει, ἄρα, γιά τήν καθαρή, ἀπλῶς, θεωρητική χρήση τοῦ λόγου ἕνα ἀπλό, ἀλλά μολαταῦτα ἄψογο (ἢ ἀλάνθαστο) ἰδεῶδες, μιᾶ ἔννοια πού κατακλείει καί στεφανώνει ὀλόκληρη τήν ἀνθρώπινη γνώση, ἢ ἀντικειμενική πραγματικότης τῆς ὁποίας δέν μπορεί βέβαια δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου νά ἀποδειχθῆ, ἀλλ' οὔτε ἐπίσης καί ν' ἀνασκευασθῆ· καί ἐάν ἐπρόκειτο ἢ ὤφειλε νά ὑπάρξῃ μιᾶ Ἡθικοθεολογία (sic), πού νά μπορῆ ν' ἀναπληρῶνῃ τήν ἀτέλεια αὐτή, τότε ἡ προηγουμένως προβληματική μόνον ὑπερβατική Θεολογία ἀποδεικνύει αὐτομάτως τήν ἀπόλυτη ἀναγκαιότητά της διά τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς έννοιας της καί τοῦ ἀκαταπαύστου ἐλέγχου της ἑνός ἀρκετά συχνά ἀπό τήν αἰσθητικότητα πεπλανημένου ἢ ἐξαπατημένου καί ὄχι πάντα συμφώνου πρὸς τίς ἴδιες του τίς ἰδέες λόγου» (A 641/B 669).

4. Ἡ Κριτική τοῦ πρακτικοῦ λόγου καί ἡ πρακτική Μεταφυσική

Ἀπό τὰ μέχρι τοῦδε ἐξάγεται εὐκόλως τό συμπέρασμα, ὅτι στήν κριτική φιλοσοφία ἢ μέ τήν κριτική καί ὑπερβα-

τολογική, ἀκριβέστερα, φιλοσοφία τοῦ Κάντ ἐπέρχεται μιᾶ μετάθεση καί μετακίνηση τῶν ἀντικειμένων τῆς Μεταφυσικῆς ἀπό τήν περιοχὴ τοῦ θεωρητικοῦ πρὸς ἐκείνην τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ὁ πρακτικός βέβαια λόγος δέν εἶναι οὐσιαστικά καί θεμελιακά διάφορος ἀπό τόν θεωρητικό, καθὼς ὁ Κάντ ὁμιλεῖ περὶ ἑνός μὲν καί ἑνιαίου λόγου ὑπὸ δύο ὁμως διαφορετικές χρήσεις του: τήν καθαρὰ θεωρητική (καί ἐπιστημονική) καί τήν καθαρὰ πρακτική ἢ μεταφυσική του χρήση (Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, σ. 391, ἔκδ. Ἀκαδημίας). Ὁ λόγος ἔτσι γίνεται πρακτικός, ὅταν κατευθυνόμενος πρὸς τήν ἠθική πράξη ἀναζητῆ καί διατυπῶνῃ καθολικούς δεσμευτικούς κανόνες γιά τὰ ἀνθρώπινα ὑποκείμενα πού καλοῦνται ἐκάστοτε νά πράξουν.

Ὅ,τι ὁμως ὑπόκειται ὡς βάση τοῦ ἠθικῶς πράττειν εἶναι ἡ βούληση, διά τῆς ὁποίας αὐτοκαθορίζεται στήν πράξη του ὁ ἄνθρωπος. Καί ὅπως ἡ ἀληθινή ἐπιστημονική καί θεωρητική γνώση βασιζόταν σέ ἀπόλυτα ἀναγκαῖες καί καθολικές κρίσεις, σέ θεμελιώδη δηλ. ἀξιώματα τῆς ἀνθρώπινης διανοίας ἢ νοήσεως πού εἶναι a priori· ἔτσι καί τό ὑπόβαθρο τῆς ἠθικῆς βουλήσεως καί τοῦ ἠθικῶς βούλεσθαι ἐν γένει μπορεί νά θεμελιωθῆ σέ ἕναν πᾶνω κανόνα ἢ σ' ἕνα ἠθικό μόνο μέσα νόμο, πού συνοδεύεται ἀπό ἀπόλυτην ἀναγκαιότητα καί καθολικότητα (καθολικόν κῦρος) καί συνεπῶς εἶναι a priori (Grundlegung, op. cit., σ. 389). Σέ πλήρη ὁμολογίαν πρὸς αὐτά, διερευνᾷ στήν «Grundlegung» (σ. 390) κατ' ἀρχήν (1785) καί στήν «Kritik der praktischen Vernunft» (1788) ἐν συνεχείᾳ ὁ Κάντ τοὺς θεμελιώδεις νόμους τοῦ ἠθικῶς βούλεσθαι τοῦ ἀνθρώπου καί πρό παντός τήν ἰδέα καί τίς ἀρχές μιᾶς δυνατῆς καθαρῆς καί ἀγαθῆς βουλήσεως (reiner ἢ guter Wille). Δι' αὐτῆς νοεῖται μιᾶ βούληση, ἡ ὁποία δέν καθορίζεται ἀπό ὁρμές, ἀνάγκες, κίνητρα, ἐπιθυμίες, πάθη κ.λπ., μέ ἕνα λόγο, ἀπό κλίσεις (Neigungen), ὅπως κατ' ἐξοχήν συχνά καί γενικά ἢ ἀφηρημένα ἐκφράζεται ὁ Κάντ, ἀλλά πού ὄντας ἀνεξάρτητη ἀπό κάθε ἔτσι αἰσθητικότητα (ἢ

δυνάμεις του αισθητικού μέρους της ψυχής), καθορίζεται αποκλειστικά και καθαρά από τον λόγο. Και τούτο, γιατί μόνον μία καθαρά από τον λόγο καθοριζόμενη βούληση, μία βούληση δηλ. που δέν υποκινείται παρά από έναν a priori ήθικό νόμο στίς πράξεις της, μπορεί νά ονομασθή καθαρή ήθική βούληση (sittlicher ή moralischer Wille).

Κατά τον ίδιο, λοιπόν, τρόπο που στήν «Κριτική του καθαρού λόγου» ανεκρίνετο τρόπον τινά τό ανθρώπινο γνωστικό υποκείμενο για τήν άνεύρεση τών όρων δυνατότητος της γνώσεως· κατά τον ίδιο ώσαύτως τρόπο άνερευνάται μία γενική στό πεδίο του πρακτικού λόγου Μεταφυσική τών ήθών, που θά έπεξεργάζεται τούς a priori όρους ή προϋποθέσεις του ήθικώς πράττειν. Σέ αντίθεση όμως πρός τον καθαρό θεωρητικό λόγο, ή γενική αυτή Μεταφυσική τών ήθών οδηγεί σέ μιάν ειδική Μεταφυσική μέ έγκυρες, για τήν άθανασία της ψυχής, τήν παρουσία έν τῷ κόσμῳ έλευθερίας και τήν ύπαρξη του Θεού άποφάνσεις. Ένώ δηλ. ή κριτική του καθαρού λόγου κορυφωνόταν σέ μιάν άρνητική έναντι της δυνατότητος γνώσεως ύπερβατικών άντικειμένων του νοείν στάση, ή κριτική του καθαρού πρακτικού λόγου κατορθώνει τώρα νά άχθῆ σέ μιάν ειδική πρακτική Μεταφυσική μέ θετικό πλέον φιλοσοφικό περιεχόμενο.

α. Καθήκον και ήθική πράξη

Οί πράξεις μας είναι ήθικές κατά τον Κάντ, όταν αυτές υπόκεινται και ύπακούουν έλεύθερα σέ έναν καθολικό και αναγκαίο ή σέ έναν άπόλυτα δεσμευτικό και ύποχρεωτικό νόμο. Ένας τέτοιος νόμος είναι εκείνος που δέν έξαρτάται από τίς έκάστοτε και κατά περίπτωση περιστασιακές προσφυώς συνθήκες του ήθικώς πράττειν. Άλλά τί μās δίδει τό δικαίωμα νά πιστεύουμε, ότι στον άνθρωπο ύπάρχει ένας τέτοιος ήθικός γενικά νόμος; Ο Κάντ όμιλεί, παραδόξως, για ένα «Factum του λόγου». Η

ύπαρξη δηλ. ενός a priori αναγκαίου και καθολικά ισχύοντος ήθικού νόμου θεωρείται ως κάτι τι τό άναμφισβήτητο (Κρ. τ. πρ. λόγου, σ. 56, έκδοση Άκαδημίας). Τούτο ύποδηλώνει, ότι είναι άμεσα βέβαιον και σαφές πώς μέσα μας επιβάλλεται και κυριαρχεί ως άμεσα συνειδητός έσχατος κανών ή βαθεία συνείδηση του ήθικού νόμου. Ένός νόμου, που συνδέεται ρητά και κατηγορηματικά από τον Κάντ πρός τήν έννοια της συνειδήσεως, τήν «ούράνια φωνή», τήν «έντολή» και τον «λόγο του Θεού», ως καθηκόντων όμως ήθικων διά του λόγου (στροφή πρός τήν Θεολογία και τήν Βίβλο).

Άς γίνωμε όμως περισσότερο σαφείς μέ ένα άπλό παράδειγμα από τήν «Κριτική του πρακτικού λόγου» (πρβλ. και «Κρ. τ. κ. λ.» A 554/B 582, παράδειγμα κακοήθως ψευδομένου ανθρώπου). Θέτει λοιπόν εκεί ευθέως τό έρώτημα ό Κάντ, άν κάποιος, που ύπό τήν άμεση πραγματική άπειλή της ποινής του θανάτου καλείται νά ψευδομαρτυρήσει εις βάρος κάποιου άλλου έντίμου ή ειλικρινούς ανθρώπου, θά ήταν ικανός νά ύπερβῆ —παρά τήν τόσο μεγάλη άγάπη του πρός τήν ζωή, παρά δηλ. τήν φυσική ή αυτονόητη φιλαυτίαν του— τήν κλίση του τούτη πρός τή ζωή και ν' άρνηθῆ τήν ψευδομαρτυρία (Κρ. τ. πρ. λ., σ. 54). Η άπάντηση, ως θά ήτο άναμενόμενο για έναν Κάντ, είναι πέρα για πέρα καταφατική. Η ικανότης όμως αυτή πρός μιάν τέτοιου είδους άρνηση άποδεικνύει, ότι μέσα μας έννοικεί ένα άπόλυτο και μή καθοριζόμενο άλλοθεν «Δέον ή «Πρέπει», ένα δηλ. ήθικό μέγεθος που μās παροτρύνει νά πράττουμε, άνεξάρτητα από όποιεσδήποτε περιστάσεις ή κλίσεις μας, σύμφωνα ή κατά τον άπόλυτα αυστηρό και καθολικό αυτό νόμο. Ο ήθικός άρα νόμος, ως άπόλυτη ήθική άπαίτηση, δέν είναι κάτι τι τό φανταστικό ή μιά κάποια, άς ποϋμε, αυθαίρετη του ανθρώπου έφεύρεση, άλλ' ένυπάρχει σταθερά και παντοτινά μέσα μας.

Ηθικά πράττει, κατά συνέπεια, ένας άνθρωπος, όταν ή καθ' όσον άνταποκρίνεται στό άπόλυτο αυτό «Δέον» (Sol-

len) μέ τίς πράξεις του. Τό πῶς ὁμως ὀφείλει νά συμμορφώνεται πρὸς τό ἄνευ ὄρων τοῦτο «Δέον» ὁ ἄνθρωπος, μᾶς τό καθιστᾶ σαφές στήν «Grundlegung zur Metaphysik der Sitten» ὁ Κάντ μέ ὄργανο καί κεντρικήν ἀρχή τήν ἔννοια τοῦ καθήκοντος. Εἶναι, γράφει, ἠθικό καθήκον μας (Pflicht) νά πράττωμε καί ν' ἀνταποκρινώμεθα πρὸς τό ἀπόλυτο «Sollen» μέσα μας. Ὑπάρχουν ἐν τούτοις δύο δυνατότητες ἐκπληρώσεως τοῦ καθήκοντος τούτου. Μπορεῖ λ.χ. κανεῖς νά πράττη, πρῶτον, «pflichtgemäß», τυπικῶς σύμφωνα δηλ. πρὸς τό καθήκον, ἀλλά νά πράττη, δεύτερον, ἀπλᾶ καί μόνον «aus Pflicht», ἀπό καθαρό καί μόνο σεβασμό πρὸς τό καθήκον. Τό παράδειγμα ἑνός ἐμπόρου (Grundlegung, σ. 397), πού ἀπό ἀγωνία μήπως χάση τούς πελάτες του συμπεριφέρεται ἔντιμα καί εἰλικρινά καί πρὸς τούς ἀπείρους ἢ ἀνυπόπτους ἀκόμη ἀγοραστές του, φανερῶνει μιάν πράξη καί ἕνα πράττοντα πού πράττει τυπικῶς σύμφωνα πρὸς τό καθήκον: ἀφοῦ καθήκον εἶναι τό νά εἶναι κανεῖς εἰλικρινής ἀπέναντι στούς ἄλλους (pflichtgemäßes Handeln). Ὁ ἔμπορος ἀνταποκρίνεται ἐν προκειμένῳ σέ αὐτό πού ὀφείλει κατά κάποιον τρόπο νά πράττη, ἀλλά δέν ἐνεργεῖ ἢ πράττει ἀπό καθήκον (aus Pflicht) ἢ ἀπό καθαρό σεβασμό πρὸς τό καθήκον καί τόν ἠθικό νόμο (Achtung fürs Gesetz). Πράττει γιά χάρη ἢ πρὸς χάρη τοῦ ἐγωϊστικά ἀτομικοῦ ἢ ἰδιωτικοῦ του συμφέροντος. Ἀκόμη καί ὅταν θά ἔπραττε ἢ θά ἦταν τίμιος καί εἰλικρινής ἀπό κάποια κλίση, συμπάθεια ἢ ἀγάπη πρὸς τούς συνανθρώπους του, ἀκόμη καί τότε ἡ πράξη του γιά τόν Κάντ δέν θά ἦταν παρά μιᾶ τυπικά ἢ ἐξωτερικά σύμφωνη πρὸς τό καθήκον πράξη. Ἀπό καθήκον καί καθαρό σεβασμό πρὸς τό καθήκον πράττει κατ' ἀρχήν ὁ ἔμπορος, ὅταν εἶναι ἔντιμος καί εἰλικρινής χάριν ἀποκλειστικά καί μόνον τοῦ καθήκοντος (ἢ ἔνεκα αὐτοῦ τούτου τοῦ καθήκοντος): ὅταν δηλ. πράττη αὐτό πού εἶναι καθήκον, γιατί εἶναι καθαρά καθήκον καί γιατί τοῦ τό προδιαγράφει ὁ λόγος ὡς καθήκον του (πρὸβλ. λυρικῶς μεγαλειώδη πλέον ἀποστροφή τοῦ Κάντ πρὸς τό καθήκον στήν «Κριτική τοῦ

πρακτικοῦ λόγου», σ. 154: «Pflicht! du erhabener, großer Name...»). Ἀπλή, συνεπῶς, τυπική ἢ ἐξωτερική συμμόρφωση καί συμφωνία τῆς πράξεως πρὸς τό καθήκον ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἔννοια τῆς legalitas, ἤτοι τῆς νομιμότητος. Γιά moralitas (ἠθικότης), ἀντιθέτως, μπορεῖ νά ὀμιλῇ πλέον κανεῖς, ὅταν ὁ ἄνθρωπος, ἐπιτελώνοντας τό ἠθικῶς ὀρθόν καί τό καθήκον του, δέν καθορίζεται ἀπό καμμιάν ἄλλην αἰτίαν ἢ ἀρχήν παρά ἀπ' αὐτό πού ὁ λόγος θεωρεῖ ὡς ἠθικῶς ὀρθόν καί ὡς καθήκον του (Κρ. τ. πρ. λ., σ. 127).

Ἐξ αὐτῶν γίνεται σαφές, ὅτι καμμιά πράξη ἀφ' ἑαυτῆς δέν εἶναι ἠθικῶς καλή ἢ ἠθικῶς ἀγαθή. Ἡ ἠθική της ἀξία δέν ἐξαρτᾶται δηλ. ἀπό τήν ἀπλή ἐπιτέλεσή της ἢ τ' ἀποτελέσματα τῆς πράξεως. Ἡ ἠθική τοῦ Κάντ εἶναι μιᾶ ἠθική τοῦ φρονήματος καί τῆς ἀγαθῆς προαιρέσεως, ἡ ὁποία καθορίζεται ἀπό τήν πρόθεση καί τά κίνητρα πού ὑποκινοῦν τή βούλησή μας πρὸς τό πράττειν. Ὅταν καθοριζώμεθα ἀπό κλίσεις, δέν πράττουμε ἀπό καθήκον ἢ ἐκ καθήκοντος. Δέν εἴμεθα συνεπῶς τότε τίμιοι ἢ ἠθικοί, ἀλλ' ἀποβλέπουμε ἐγωϊστικά στά συμφέροντά μας ἢ στήν εὐχαρίστηση πού ἀπορρέει ἀπό τήν τυπικά ὀρθή ἢ νόμιμη πρὸς τά ἔξω συμπεριφορά μας. Ὅλες οἱ κλίσεις τοῦ ἀνθρώπου (Neigungen) κατά τόν Κάντ κατευθύνονται σέ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας. Τοῦτα ὁμως ξυπνοῦν καί προκαλοῦν τό αἶσθημα τῆς εὐαρεσθήσεως ἢ δυσαρεσκείας μέσα μας καί προάγουν ἢ δέν προάγουν κατ' ἀκολουθίαν τήν προσωπική μας εὐτυχία (Κρ. τ. πρ. λ., 38 κ.έ.). Ἀποβλέποντας ὁμως κανεῖς στήν προσωπική του ἀποκλειστικά εὐδαιμονία, δέν πράττει κανεῖς ἀπό καθήκον ἢ πρὸς χάριν μόνον τοῦ καθήκοντος. Ἡ βούληση ὀφείλει νά μὴν καθορίζεται συνεπῶς ἀπό κάθε τι πού ἀνήκει ἢ ἐντάσσεται στήν ἐπικράτεια τοῦ ἐπιθυμητικοῦ ἢ τῆς αἰσθητικότητος: ἀνάγκες, κλίσεις, ἡδονές, ὀρμές, ἔνστικτα ἢ ὀρμέμφυτα, πάθη, συμφέροντα κ.λπ. Πράττειν ἀπό καθήκον σημαίνει ἐπιτέλεση πράξεων μέ ἀφετηρίαν καθαρές ἀρχές καί αἰτίες τοῦ λόγου (Vernunft). Καί τέτοιες αἰτίες καί ἀρχές δεσπόζουν κι ἐπιβάλλονται, ὅταν πράττοντας λαμβάνωμε ὡς

μοναδική τῶν πράξεών μας ἀρχή ἕναν a priori καθολικά καί δεσμευτικά ἰσχύοντα ἠθικό νόμο. «Ἡ ἐλευθερία στήν πρακτική της σημασία –θά γράψη ἤδη στήν «Κρ. τ. κ. λ.» ὁ Κάντ (A 534/B 562)– εἶναι ἡ ἀνεξαρτησία τῆς ἐλευθερίας βουλήσεώς μου ἀπό τόν ἐξαναγκασμό διά κινήτρων τῆς αἰσθητικότητας». Μιά βούληση ἢ μία ἐλευθέρα βούληση εἶναι κατ' αἴσθηση ἢ αἰσθητή, ὅταν αὐτή προσβάλλεται παθολογικά ἀπό κίνητρα ἢ ὁρμές τῆς αἰσθητικότητας. Διά τοῦτο καί ὀνομάζεται τότε ζωϊκή βούληση (*arbitrium brutum*). Ἡ ἀνθρωπίνη ὁμως ἐλευθερία ἢ ἐλευθέρα αἴρεση ἐπιλογῆς (*Willkür*) εἶναι μέν ἕνα «*arbitrium sensitivum*», ὄχι ὁμως «*brutum*» (ζωϊκή) ἀλλά «*liberum*» (ἐλεύθερη), ἀφοῦ στόν ἄνθρωπο ἐνοικεῖ μία δύναμη ν' αὐτοκαθορίζεται ἀνεξάρτητα ἀπό τόν καταναγκασμό δι' ἀπλῶν ἐνορμημάτων τῆς αἰσθήσεως.

Ὁ ὑπέρτατος, ὡς ἐκ τούτου, ἠθικός νόμος μέσα μας πού μᾶς ὑπαγορεύει ἀπόλυτη καί ἄνευ ὄρων ἠθική ὑποταγή, δέν εἶναι κάτι τι τό συγκεχυμένο καί ἀκαθόριστο –ὅπως εἶναι ἡ πολυκέφαλη ἀναρχία καί φιλαυτία τοῦ «*arbitrium brutum*»–, ἀλλά ἕνας μέ ἀκριβεία καθορισμένος a priori νόμος τοῦ πρακτικοῦ λόγου: «Ὁ καθαρὸς λόγος εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ μόνος πρακτικός, τουτέστιν δι' ἐλευθερίας δυνατός, καί δίδει στόν ἄνθρωπο ἕναν καθολικό νόμο πού τόν ὀνομάζουμε “*Sittengesetz*”, ἠθικό δηλ. νόμο» («Κρ. τ. πρ. λ.», πρῶτο κεφάλαιο τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ πρώτου Μέρους). Κι ἐδῶ ἀκριβῶς πρόκειται γιά τή λεγόμενη Κατηγορική Προστατική κι ἐπιταγή, πού γνώρισε πολλές ὄντως «φόρμουλες» ἢ διατυπώσεις στά ἠθικά μέσα συγγράμματα τοῦ Κάντ. Σέ ἀντίθεση ὁμως πρός τίς ὑποθετικές λεγόμενες Προστατικές (πραγματιστικές Προστατικές τῆς πρακτικῆς ἐπιτηδειότητος καί δεξιότητις ἢ κοινῶς «ἐξυπνάδας», τῆς «*Klugheit*» δηλ. καί τῶν κανόνων της), πού ἀποτελοῦν ἀναλυτικές ἀπλᾶ προτάσεις ὄλες τους («Ὁποῖος θέλει τόν σκοπό, θέλει ὡσαύτως καί τό μέσον»), ἡ Κατηγορική Προστατική συνιστᾶ πρόταση ἢ κρίση a priori συνθετικήν, πού διατυπώνεται κατά τούς

ἀκολούθους πέντε τρόπους ὑπό τοῦ Κάντ (E. Sandvoss, Kant, Stuttgart-Berlin, 1983, σ. 95):

1. «Πρᾶττε σύμφωνα μ' ἐκείνην μόνο τήν ἀρχή (*Maxime*, ὑποκειμενική κατά πρῶτον ἀρχή), διά τῆς ὁποίας νά μπορῆς ταυτόχρονα νά θέλῃς, ὥστε νά καταστῇ αὐτή ἕνας καθολικός ἢ γενικός νόμος» («φόρμουλα» γενική τοῦ νόμου).

2. «Πρᾶττε ἔτσι, ὡς ἐάν ἡ ἀρχή τῆς πράξεώς σου νά ὄφειλε διά τῆς βουλήσεώς σου νά καταστῇ καθολικός νόμος τῆς Φύσεως» («φόρμουλα» τοῦ φυσικοῦ νόμου).

3. «Πρᾶττε ἔτσι, ὥστε τήν ἀνθρωπότητα τόσο στό πρόσωπό σου ὅσο καί στό πρόσωπο καθενός ἄλλου νά τή μεταχειρίζεσαι (ἢ χρησιμοποιοῦς) πάντοτε συγχρόνως ὡς σκοπό καί ποτέ ὡς ἀπλό μέσο (πρός σκοπό)» («φόρμουλα» τοῦ σκοποῦ).

4. «Πρᾶττε ἔτσι, ὥστε ἡ βούλησή σου διά τῆς ἀρχῆς της νά ἠδύνατο νά θεωρῆ τόν ἴδιο τόν ἑαυτόν της ὡς καθολικῶς νομοθετοῦσα βούληση» («φόρμουλα» τῆς αὐτονομίας).

5. «Πρᾶττε ἔτσι, ὡς ἐάν ἐσύ διά τῆς ἀρχῆς σου νά ἦσουν κατά πάντα χρόνο ἕνα νομοθετοῦν μέλος στό καθολικό μέσα βασιλεῖο τῶν σκοπῶν» («φόρμουλα» τοῦ βασιλείου τῶν σκοπῶν).

Καί οἱ πέντε τοῦτες «φόρμουλες» τῆς κατηγορικῆς ἠθικῆς Προστατικῆς τοῦ Κάντ ἀποδεικνύουν, ὅτι ἡ ὑποκειμενική ἀρχή τῆς πράξεώς μας (ἡ καντιανή «*Maxime*») ὀφείλει διά τῶν πράξεών μας νά μετατραπῇ, εἰ δυνατόν, σέ ἕναν καθολικό καί γιά ὅλα τά ἔλλογα ἀνθρώπινα ὄντα ἔγκυρον ἠθικό νόμο. Ἡ ἠθική δυσκολία τοῦ πράγματος καθίσταται ὅπωςδήποτε ὀφθαλμοφανῆς. Παρ' ὅλα ὁμως αὐτά ὁ καντιανός ἠθικός νόμος εἶναι, ὡς νόμος τοῦ πρακτικοῦ λόγου, διατυπωμένος καθαρά καί πρός αὐτόν ὀφείλει κάθε εὐσυνείδητος καί ἀπό καθαρό σεβασμό πρός τό καθῆκον πράττων ἄνθρωπος νά προσανατολίξῃ τήν πράξη του — ἔστω καί ἂν ἡ ἀφηρημένη, πράγματι, γενικότης του (ἡ ἀπλή μορφή τοῦ νόμου: ὁ λεγόμενος «φορμα-

λισμός» της Ἠθικῆς τοῦ Κάντ) δέν προϋποθέτει τήν ἐκάστοτε ρητή στή διατύπωσή του ἐκμερικευμένη γνώση τοῦ νόμου.

Ἠθικά, λοιπόν, συμπεριφέρεται ἡ βούληση κάθε φορά πού καθοριζόμενη ἀπό τήν ἀμεσότητα τῆς συνειδήσεως τοῦ ἠθικοῦ «factum» τοῦ λόγου, πράττει σύμφωνα μέ τήν κατηγορική αὐτή Προστακτική ὡς ἕναν ὁμως «ἀντικειμενικό νόμο τῆς ἐλευθερίας» διά τόν Κάντ. Κατ' αὐτόν, ὡσαύτως, τόν τρόπο ὁ λόγος, προσφέροντας στόν ἑαυτόν του τόν νόμο τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως του ὡς νόμο ἠθικό τοῦ ἑαυτοῦ του (ἐλευθερία καί ἀπόλυτος ἠθικός νόμος παρέμπουν ἀμοιβαία ὁ ἕνας στόν ἄλλο καί ἀλληλοπροσδιορίζονται, ὅπως παρακάτω θά δοῦμε), πετυχαίνει τήν αὐτονομία του καί αὐτονομεῖται. «Ἡ αὐτονομία τῆς βουλήσεως εἶναι ἡ μοναδική ἀρχή ὄλων τῶν ἠθικῶν νόμων καί τῶν συμφώνως πρὸς αὐτούς ἠθικῶν καθηκόντων», θά τονίση μέ ἔμφαση ὁ Κάντ (Kr. d. pr. V., σ. 58). Αὐτονομία σημαίνει αὐτονομοθεσία. Ἡ ἀνεξαρτησία τῆς βουλήσεως ἀπό τήν αἰσθητικότητα ἔφερε ἀκόμη τά στοιχεῖα τῆς ἀρνητικότητας. Μέ τήν αὐτονομοθεσία εἰσερχόμεθα στό θετικό πλέον πεδίο τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου ὁ λόγος ὡς ἡ καθαυτότης τῆς προσωπικῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου («ὁ λόγος εἶναι ὁ σταθερά καί παραμόνιμα ὑποκείμενος ὅρος ὄλων τῶν ἐλευθέρων ἢ ἐκουσίων πράξεων, ὑπό τῆς ὁποῖας ἐμφανίζεται ὁ ἄνθρωπος», Kr. τ. κ. λ., A 553/B 581), ἀποκρούει τήν ἑτερονομία τῆς ἑτερονομώμενης πολλαπλότητας τῶν ὁρμῶν καί κλίσεων (ὑποκειμενικοί κανόνες τῆς φιλαυτίας, τοῦ ἐγωῖσμοῦ καί τῆς ἐπικουρίζουσας εὐδαιμονίας). Ἠθικότης καί δεσμευτικότης ἢ ὑποχρεωτικότης τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὑπάρχουν ἐκεῖ ὅπου ὁ ἄνθρωπος καθορίζεται ἀπό τήν ἔλλογη μόνον καί αὐτόνομα ἐλεύθερη ἠθική βούληση στίς πράξεις του. «Κάθε ἑτερονομία τῆς ἐλευθέρας, ἀντιθέτως, βουλήσεως ὄχι μόνο δέν θεμελιώνει καμμιά ἀπολύτως ὑποχρεωτικότητα (ἢ δεσμευτικότητα), ἀλλ' εἶναι πολλῶ μᾶλλον ἐναντία καί ἀντιστρατεύεται τήν ἀρχή τῆς δεσμευτικότητος καί ἠθικότητος τῆς βουλήσεως» (op. cit., σ. 58).

6. Ἐλευθερία καί ἠθικός νόμος

Τήν ἐλευθερία στήν «Kr. τ. κ. λ.» (στήν ὁποία τόσο συχνά εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἐνανερχώμεθα, καθὼς μέ τήν ὑπερβατική αὐτῆς Διαλεκτική ἀλλά καί τά μεσαῖα κεφάλαια τῆς Μεθοδολογίας τῆς προϋποτυπώνει ἤδη καί προκαθορίζει συνολικά τό περαιτέρω πρακτικομεταφυσικό διάγραμμα καί πρόγραμμα τοῦ Κάντ) ὁ Κάντ τήν ὠριζε ὡς τή δύναμη τοῦ ν' ἀρχίζει κανεὶς κάτι τι ἀπό τόν ἴδιο μέσα τόν ἑαυτόν του (A 533/B 561) χωρίς καμμιά ἐξάρτηση ἢ καθορισμόν ἀπό κάτι τι ἄλλο (πρβλ. τρίτην ἀντινομία καί ἐπόμενα τῆς καντιανῆς κοσμολογίας κεφάλαια). Ἡ αὐτονομία πάλιν τῆς ἠθικῆς βουλήσεως ἦταν ἡ θετική ὄψη καί διάσταση τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς στό ἐπίπεδο τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Τό ἀποτέλεσμά τῆς ἀπέρρεε πρακτικά ὡς αὐτονομοθεσία τῆς ἐλευθέρας ἠθικῆς βουλήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Τό ἀκόλουθον, ὡστόσο, ἐρώτημα δέν θά ἦταν σκόπιμο νά συμπιεσθῆ μέσα μας: Τί δηλ. μᾶς δίδει τό δικαίωμα νά δεχώμεθα καί νά πιστεύωμε, ὅτι ὑπάρχει πραγματικὴ δυνατότης αὐτονόμου ἠθικῆς πράξεως, πράξεως τουτέστιν ἐκπορευομένης ἐξ ἐλευθερίας; Πῶς, μέ ἄλλα λόγια, ὁ Κάντ ἐκεῖνο, πού σέ καθαρά θεωρητικό ἐπίπεδο δέν ἀποτελοῦσε ἀποδεδειγμένη ἢ δυνάμενη ν' ἀποδειχθῆ πραγματικότης (ἢ ἐλευθερία ὡς ὑπερβατολογική ἀπλῶς ἰδέα μέ «κανονιστικόν» ἀπλᾶ ρόλον ἢ λειτουργίαν), τό ἐπαναποκτᾶ καί τό ξανακερδίζει θετικά ὡς πρακτικὴ πλέον ὄψη τῆς ἐλευθερίας; Σέ θεωρητικό, ὅπως εἶδαμε, ἐπίπεδο ὁ ἄνθρωπος ὡς φαινόμενο («Ὁ ἄνθρωπος εἶναι καί ὁ ἴδιος φαινόμενο», «Kr. τ. κ. λ.», A 552/B 580) ἢ ὡς ἕνα δεδομένο στό ἐμπειρικό πεδίο ὄν, διέπεται ἀπό τοὺς αὐτοὺς γιὰ ὄλα τά φυσικά ὄντα αἰτιώδεις ἀναγκαίους νόμους τῆς Φύσεως. Ὡς ἐμπειρικά ἔτσι συλλαμβανόμενο ὄν ἢ ὡς «ἐμπειρικός χαρακτήρ» ὁ ἄνθρωπος (A 538/B 566 κ.έ.) δέν εἶναι τίποτε παραπάνω ἀπὸ ἕνα μέλος στήν ἀπέραντη ἀλυσίδα τῶν ἀναγκαίων αἰτιῶν καί ἀποτελεσμάτων. Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος δέν εἶναι μόνον ἕνα κατ' αἴσθησις ἢ ἕνα μονάχα ὄν τῶν

αίσθήσεων («Sinnenwesen»): ούτε γνωρίζει την φύση μόνο διά τῶν αἰσθήσεων· γινώσκειται ὡσαύτως καί γινώσκει τόν ἑαυτόν του καί δι' ἀπλῆς «Apperzeption» (συγκαταλήψεως): ὄντας ἀπό τή μιά ἔτσι μεριά «φαινόμενο» ἢ «δεκτικότητας» καί ἀπό τήν ἄλλη «νοητό ἀντικείμενο» ἢ «Intelligenz», νοερή δηλ. φύση, αὐτενέργεια (Spontaneität), Νοῦς καί Νόηση. Ὅλα ὁμως τοῦτα δέν ἐντάσσονται στή «δεκτικότητα» (Rezeptivität) πλέον τῆς αἰσθητικότητας, ἀλλά στόν χῶρο τῆς δι' ἰδεῶν θεωρήσεως τῶν ἀντικειμένων («Kr. τ. κ. λ.», A 546/B 574). Ὁ καθαρός καί θεωρητικός, δέβια, λόγος δέν ἦταν σέ θέση (τρίτη Ἀντινομία τῆς «Kr. τ. κ. λ.») ν' ἀποδείξει θετικῶς ἐπιστημονικά τήν ὑπαρξη μιᾶς «αἰτιότητας δι' ἐλευθερίας» («Kausalität durch Freiheit»): ἀλλά δέν μπορούσε κιόλας ν' ἀποδείξει καί τό ἀντίθετο, τή μή δυνατότητα δηλ. μιᾶς τέτοιας αἰτιότητας ἐξ ἐλευθερίας. Τό πρᾶγμα, κατά συνέπεια, ἔμενε στό σημεῖο τοῦτο ἀνοιχτό γιά μίαν πρακτικοῦ πλέον χαρακτηῖρος σύνδεση καί συνένωση τοῦ καθολικά ἰσχύοντος νόμου τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητας μέ τήν ἐνδεχόμενη δυνατότητα αἰτιότητας ἐξ ἐλευθερίας ἢ δι' ἐλευθερίας (πρβλ. «Kr. τ. κ. λ.», A 532/B 560 κ.έ. καί A 538/B 566 κ.έ., A 542/B 570 κ.έ.).

Τοιοιουτρόπως, στό ἐπίπεδο τῆς πρακτικῆς χρήσεως τοῦ λόγου ἢ θετική ἀξιοποίηση τῆς ἐλευθερίας ὡς αὐτόνομου βουλευτικῆς ἀρχῆς τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καλεῖται νά ἐδρασθῆ σέ νέα, μή ἐμπειρικά πλέον δεδομένα. Καί τή βάση τῶν μή ἐμπειρικῶν τούτων δεδομένων μᾶς τήν προσφέρει τό ἤδη παραπάνω μνημονευθέν καντιανό «factum τοῦ λόγου», ἢ συνείδηση δηλονότι ὅτι μέσα μας ὑπάρχει καί ἐνεργοπραγεῖ ἕνας a priori ἠθικός νόμος. Τό ν' ἀποκαλεῖται, ὡστόσο, «factum» ἢ συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ τούτου νόμου μέσα μας, εἶναι κάτι τι τό ἀπροσδοκῆτως ἐκπληκτικό, ἂν ἀναλογισθῆ κανεῖς ὅτι ἢ «ὑπαρξη» (καί τό «factum» τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου εἶναι μιά τέτοια de facto ὑπαρξη καί παρουσία τοῦ ἠθικοῦ νόμου) στήν «Kr. τ. κ. λ.» ἀποτελεῖ μίαν Κατηγορία, πού ἐφαρμόζεται καί περιορίζεται σέ ἀντικείμενα πάνω τῆς ἐμπειρίας. Ἐδῶ

ὁμως δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ κάτι τέτοιο ἀλλά μέ ἕναν νόμο a priori, πού per definitionem ἐκφεύγει πάσης ἐμπειρίας καί πάσης θεωρητικῆς γνώσεως. Στό σημεῖο ἄρα αὐτό ὁ Κάντ φαίνεται νά θεσπίζει μίαν εἰδική πραγματικά ἐξαίρεση, δεδομένου ὅτι ἢ συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου μέσα μας δέν εἶναι κανένα factum (ἢ Faktum) ἐμπειρικό, ἀλλά τό μοναδικό «Faktum» τοῦ καθαρῶν λόγου («Kr. τ. πρ. λ.», σ. 56). Δέν μπορεί δηλ. νά τό ἐκσοφιστεῦση ἢ ἐξαγάγη συλλογιστικῶς κανεῖς ἀπό προηγούμενα δεδομένα (data) τοῦ λόγου, ὅπως ἀπό τή συνείδηση λ.χ. τῆς ἐλευθερίας (ἀφοῦ αὐτή δέν μᾶς δίδεται κατά τόν Κάντ προκαταβολικά ἢ πρωτύτερα): ἀλλ' ἐπιβάλλεται ἄμεσα, ἐπιτακτικά καί σθεναρά σ' ἐμᾶς ὡς μιά ρωμαλέα συνθετική πρόταση a priori, πού δέν θεμελιώνεται οὔτε καί βασίζεται σέ καμμιά οὐτ' ἐμπειρικήν ἀλλ' οὔτε καί καθαρῆν ἐποπτεῖαν (μολονότι ἢ πρόταση αὐτή θά μετετρέπετο ὄντως σέ ἀναλυτικήν καί θ' ἀπαιτοῦσε μίαν ἀπαγορευμένη γιά ἐμᾶς τούς ἀνθρώπους «νοητικήν ἐποπτεῖαν», ἐάν προὑπετίθετο ἀκριβῶς ἢ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως, πού ὁμως δέν προὑποτίθεται, ὅπως ἤδη εἶπαμε καί εἶδαμε, κατά τόν Κάντ). Τόν νόμο ὡς ἐκ τούτου αὐτόν δέον νά τόν θεωρήση κανεῖς ὡς δεδομένον μή ἐμπειρικά ἢ ὡς ἕνα καί μοναδικό, καλλίτερα, factum καί datum τοῦ καθαρῶν λόγου, ὁ ὁποῖος δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου διεξαγγέλλεται πρωταρχικά ὡς αὐτονομοθετική ἀρχή καί ἐξουσία: sic volo, sic jubeo — ἔτσι τό θέλω, ἔτσι τό διατάσσω! Γνωρίζω ἄρα μέ ἀπόλυτην βεβαιότητα μέσα μου, ὅτι ὑπάρχει καί πρωτουργεῖ ἐπιτακτικά ἕνας τέτοιος ἐπιβλητικός ἠθικός νόμος μέσα μου.

Τό «Faktum» ἐν τῷ μεταξύ τοῦτο τοῦ λόγου εἶναι ἀξεδιάλυτα ἢ ἀξεχώριστα συνδεδεμένο μέ τή συνείδηση τῆς ἐλευθερίας μας («Kr. d. pr. V.», σ. 72) κατά τόν Κάντ, ἀπαιτώντας διαρκῶς ἀπό ἐμᾶς νά πράττωμε παντάπασιν ἔλλογα ἢ ἐξ ἀπλῆς καί μόνης ἐλευθερίας: ἀνεξάρτητα δηλ. ἀπό κλίσεις καί ὁποιουσδήποτε ἄλλους φυσικούς καί συναισθηματικούς καθορισμούς. Ἡ συμμόρφωση ἄλλωστε πρὸς ἕναν τέτοιο μορφολογικῶς καθολικό καί καθολικῶς ὑπο-

χρεωτικό καί επιτακτικό νόμο προϋποθέτει απαρεγκλίτως ελεύθερα λογικά υποκείμενα καί απόλυτα μή καθοριζόμενην άλλοθεν ελευθερίαν. "Αν ὁ ἄνθρωπος δέν ἦταν πραγματικά ελεύθερος, δέν θά μπορούσε νά εκπληρωθῆ καί ικανοποιηθῆ ἡ κατηγορική αὐτή ἀπαίτηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἡ ελευθερία δέν εἶναι βεβαίως κάποιο ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας, γιά νά μπορούμε νά ἔχουμε ἄμεση ἐμπειρικήν συνείδηση αὐτῆς· ὁ ἠθικός ὁμως νόμος, τοῦ ὁποίου ἄμεση συνείδηση διαθέτουμε μέσα μας, μᾶς ὁδηγεῖ κατ' εὐθεϊαν στήν ἰδέα ἢ στήν ἔννοια τῆς ελευθερίας («Κρ. τ. πρ. λ.», σ. 53). Ἡ ἰδέα ἔτσι τῆς ελευθερίας ἀποκαλύπτεται διά τοῦ ἠθικοῦ νόμου (σ. 5). Ἐλευθερία καί ἠθικός νόμος, εἶπαμε λίγο παραπάνω, ἀλληλοπροσδιορίζονται, παραπέμποντας ἀμοιβαῖα τό ἓνα στ' ἄλλο. Ἡ ελευθερία τουτέστιν ἀποτελεῖ ὄρον ἢ προϋπόθεση τοῦ ἠθικοῦ νόμου καί ὁ ἠθικός νόμος τόν ὄρο, κάτω ἀπό τόν ὁποῖο μπορούμε ν' ἀποκτήσουμε πρωταρχικά συνείδηση τῆς ελευθερίας μας. Ἡ, ὅπως αὐτοδιερμηνευόμενος ὑπογραμμίζει ὁ ἴδιος χαρακτηριστικά ὁ Γερμανός φιλόσοφος, ἡ ελευθερία εἶναι ἡ «*ratio essendi*» τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἐνῶ ὁ ἠθικός νόμος ἡ «*ratio cognoscendi*» τῆς ελευθερίας. "Αν δέν εἶχαμε συνεπῶς μέ σαφήνεια τόν ἠθικό νόμο πρωτύτερα νοήσει μέσα μας, τότε δέν θά εἶχαμε ποτέ τό δικαίωμα ἓνα κάτι τι, ὅπως εἶναι ἡ ελευθερία, νά τό κάνουμε δεκτό ἢ νά τό ἀποδεχθοῦμε κατ' εὐθεϊαν μέσα μας. Ἄλλ' ἂν δέν ὑπῆρχε καί καμμιά πάλιν ελευθερία, ὁ ἠθικός τότε νόμος δέν θ' ἀπεκαλύπτετο ἢ δέν θ' ἀπαντοῦσε μέ τίποτα μέσα μας (op. cit., σ. 5, ὑποσημείωση).

Ἡ ἠθικός, λοιπόν, νόμος μᾶς φέρει κατ' εὐθεϊαν ἔτσι στήν ἰδέα τῆς ελευθερίας, ἀφοῦ πρακτικό εἶναι ὅ,τι γίνεται ελεύθερα. Τό γεγονός, ὡστόσο, ὅτι μέσα μας ὑπάρχει ἓνας κάποιος ἠθικός νόμος, δέν σημαίνει αὐτοδικαίως ὅτι ἐμεῖς εἴμαστε ἐπίσης ἱκανοί καί νά τόν ἀκολουθήσουμε ἢ ἐφαρμόσουμε στήν πράξη. Ἡ ἀπλή παρουσία τοῦ «*Faktum*» τοῦ ἠθικοῦ νόμου μέσα μας, πού ἀπαιτεῖ ἀπό ἐμᾶς ελεύθερα νά πράξουμε, δέν ἀποτελεῖ ἀκόμη ἀπόδειξη, ὅτι μπο-

ρούμε πραγματικά κιόλας ελεύθερα νά πράξουμε. Θά μπορούσε ἢ τό λιγώτερο δέν θ' ἀπεκλείετο μέ τίς διάφορες κάλλιστα κλίσεις μας νά συμβῆ νά εἶναι τόσο ἰσχυρές, ὥστε νά μήν τελεσφορῆ μιά παντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπό ἐκεῖνες ελεύθερη πράξη. Ὁ Κάντ ὑποχρεώνεται ἔτσι καί ὁμολογεῖ, πῶς δέν ὑπάρχει κανένα παράδειγμα στήν ἐμπειρία πλήρους καί ἀκριβοῦς τηρήσεως τοῦ νόμου ἢ ἓνα παράδειγμα μιᾶς πραγματικά ἢ ἀληθινά ελευθέρας πράξεως. Ἡ ελευθερία δέν φανερόνεται ἢ δείχνεται στήν ἐμπειρική μέσα πραγματικότητα – ἀφορᾶ τή νοουμενική αἰτία ἢ διάσταση καί τόν «νοητό χαρακτήρα» τοῦ ἀνθρώπου – καί ἔτσι δέν γίνεται καί ν' ἀποδειχθῆ ἀπό τήν ἴδια («Κρ. τ. πρ. λ.», σ. 81). «Ἡ ἀληθινή ἢ αὐθεντική ἠθικότης τῶν πράξεων», γράφει σέ μιάν ἄκρως ἀποκαλυπτικήν ὑποσημείωση τῆς «Κρ. τ. κ. λ.» ὁ Κάντ (A 551/B 579), «(ἀξία καί ὑπαιτιότης ἢ ἐνοχή), ἀκόμη καί ἐκείνη τῆς ἰδίας ἡμῶν αὐτῶν συμπεριφορᾶς, παραμένει ὡς ἐκ τούτου ὀλοκληρωτικά κρυμμένη εἰς ἐμᾶς. Οἱ καταλογισμοί μας μποροῦν στόν ἐμπειρικό (sic) μόνον χαρακτήρα ν' ἀναφέρονται. Ἀλλά πόσο ἀπό ὅλα αὐτά εἶναι καθαρό ἀποτέλεσμα τῆς ελευθερίας (sic), πόσο πρέπει νά ἐγγράφεται στήν ἀπλή φύση καί στό ἀνυπαίτιο ἢ ἀκούσιο ἐλάττωμα τῆς ἰδιοσυγκρασίας (τεμπεραμέντου) ἢ στήν εὐτυχῆ καί εὐνοϊκή τῆς φύσης (*merito fortunae*), τοῦτο δέν μπορεῖ νά τό ἐξακριβώση (sic) κανείς καί συνεπῶς καί ἐν πλήρει δικαιοσύνη νά τό κρίνη».

Στήν ἐπί πρακτικοῦ ἄρα πεδίου ἀποδοχή τῆς πραγματικῆς ἀντικειμενικότητος τῆς ἰδέας τῆς ελευθερίας θά ὁδηγηθῆ ὁ Κάντ, κάνοντας ὑποχρεωτικά ἓνα φιλοσοφικό βῆμα παραπέρα. Ἄς ἐπαναφέρουμε τό προηγούμενο παράδειγμα τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου στή μνήμη μας. Ἀπό ἓναν ἄνθρωπο ἀπαιτεῖται ὑπό τήν ἄμεση ἀπειλή τῆς θανατικῆς ποινῆς, ὅπως εἶδαμε, νά ψευδομαρτυρήσῃ κατά ἓνός ἐντίμου καί εἰλικρινοῦς συνανθρώπου του. Ὁ Κάντ ἐπρέσβευεν, ὅτι παρά τήν αὐτονόητη ἰσχυρή ἀγάπη πρὸς τόν ἑαυτόν του πού τόν ὠθεῖ ψευδομαρτυρώντας νά σῶση τή

ζωή του (ἀρχή τῆς φιλαυτίας), ὁ ἄνθρωπος αὐτός μπορεί νά ὑπερβῆ τήν κλίση τούτη πρὸς τόν ἑαυτό του καί συμμορφούμενος πρὸς τόν ἠθικό νόμο καί τόν νοητό χαρακτήρα τοῦ ἑαυτοῦ του (εἰς τόν ὁποῖο μόνο –νοητό χαρακτήρα– καταλογίζεται ἡ ἐκάστοτε ἀρετή ἢ ἐνοχή καί εὐθύνη τῶν πράξεων) ν' ἀρνηθῆ τήν ψευδομαρτυρία, ἐπιλέγοντας ταυτόχρονα τόν θάνατό του. Γράφει, λοιπόν, ἐν σχέσει πρὸς αὐτόν ὁ Κάντ: «Ὁ ἄνθρωπος τοῦτος κρίνει, ὅτι μπορεί νά κάνη κάτι τι γι' αὐτό τόν λόγο, γιατί δηλ. συνειδητοποιεῖ ἀκριβῶς μέσα του, ὅτι ὁ ἴδιος ὀφείλει ἢ ἔχει χρέος νά τό κάνη καί μ' αὐτό τόν τρόπο γνωρίζει ἢ ἀποκαλύπτει τήν ἐλευθερία, πού ἀλλιῶς χωρίς τόν ἠθικό νόμο θά τοῦ εἶχε μείνει ἄγνωστη» (Κρ. d. pr. V., 54). Ἡ πρόταση, λοιπόν, πού θεμελιώνει τώρα τήν ἐλευθερία γιά τόν Κάντ εἶναι ἡ ἀκόλουθη τούτη πρόταση: Ὁφείλεις, ἄρα μπορείς. Ἡ ἀλλιῶς: «Du kannst, denn du sollst». Μπορεῖς ἢ δύνασαι, γιατί ὀφείλεις ἢ εἶναι χρέος σου. Ὄταν δηλ. ὁ ἠθικός νόμος ὡς factum τοῦ καθαρῦ λόγου ἐπιτάσσει ὅτι ὀφείλουν νά συμβαίνουν ἠθικές πράξεις, τότε αὐτές ὑποχρεωτικά πρέπει καί νά μπορούν ἐπίσης νά συμβαίνουν (Κρ. τ. κ. λ., A 807/B 835). Τί σημαίνει κατά βάθος πάλιν αὐτό; Σημαίνει ἀπλᾶ, ὅτι ἐπειδή ὁ ἠθικός νόμος ἐγείρει τήν ἀξίωση τοῦ «Δέοντος» ἢ τοῦ «Πρέπει» καί τοῦ «ὀφείλεις» –μιά ἀξίωση πού ἀπαιτεῖ ἕνα ἐλευθέρως ὡσαύτως πράττειν–, πρέπει κατ' ἀνάγκην ἢ ἀξίωση αὐτή τοῦ Δέοντος νά μπορῆ νά ἐκπληρωθῆ, ἀλλά συγχρόνως πρέπει καί ἡ πρὸς τοῦτο ἀναγκαία ἐλευθερία νά εἶναι ἐπιπροσθέτως δεδομένη. Τό γεγονός δηλ., ὅτι ὁ ἠθικός νόμος εἶναι παρών καί ἐνυπάρχει σέ κάθε μέσα λογικό ἢ ἔλλογο ὄν, τό γεγονός τοῦτο ἀκριβῶς μᾶς δίδει a priori τό δικαίωμα νά δεχθοῦμε, ὅτι οἱ ὄροι πραγματώσεως τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶναι καί αὐτοὶ ἐπίσης δεδομένοι (Κρ. τ. πρ. λ., 260 ὑποσημ.). Τῆ διατύπωση ἐπομένως «Ὁφείλεις, ἄρα μπορείς», πρέπει νά τήν κατανοήσουμε ὡς ἀκολουθῶς: ὅτι ἀπό ἠθικῆς τουτέστιν πλευρᾶς δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπάρχη ἕνας ἠθικός νόμος μέσα μας χωρίς νά ἤμασταν σέ θέση

νά τόν ἀκολουθήσουμε ἢ νά τόν τηρήσουμε. Ἐάν ὑπάρχη ἄρα ἕνας τέτοιος νόμος μέσα μας, τότε πρέπει κατ' ἀνάγκην νά ὑπάρχη καί ἡ ἀπαιτούμενη ἐλευθερία, πού μᾶς ἐπιτρέπει νά τόν κάνουμε πράξη. Μπορεῖς συνεπῶς ἢ δύνασαι, γιατί ὀφείλεις ἢ εἶναι χρέος καί καθήκον σου! Ἡ ἀντίθετη περίπτωση θά ἔμοιαζε ὡς κάτι τι τό ἠθικῶς παράλογον.

Τοῦτες ὁμως οἱ ὑψηλῆς καί ἀξιοθαυμάστου ὄντως πνευματικῆς ὑπεροχῆς ἠθικολογικές ἐξαρτήσεις τοῦ Καινιξβεργίου φιλοσόφου εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νά ὑποφαίνονται στό ἀνεξάντλητο φιλοσοφικῶς κεφάλαιο τῶν κοσμολογικῶν ἰδεῶν τῆς «Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ λόγου». Ὁ καθαρὸς λόγος, μᾶς ἔλεγεν ἐκεῖ ὁ Κάντ, δέν εἶναι ὑποτεταγμένος, ὡς μιά καθαρὰ νοητὴ δύναμη καί ἰκανότης, στήν ἀπλῆ μορφή τοῦ χρόνου. Ἡ αἰτιότης τοῦ λόγου, ὡς πρὸς τόν νοητό τοῦ ἀνθρώπου χαρακτήρα, δέν γεννιέται ἢ δέν ἀρχίζει οὕτως εἰπεῖν σ' ἕνα ὀρισμένο μέσα χρόνο, γιά νά προκαλέσῃ ἕνα ὄποιο καί ὄποιο ἀποτέλεσμα. Ἄν κάτι τέτοιο ὄντως ἔκανε, θά ἦτο καί ἡ ἴδια ὑποταγμένη στόν φυσικό ἀπλᾶ νόμο τῶν φαινομένων καί ἡ αἰτιότης τοῦ λόγου θά ἦταν τότε αὐτομάτως φύση καί ὄχι ἐλευθερία. Ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τόν νοητό χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, γράφει καί λίγο παρακάτω ὁ Κάντ, σέ σχέση πρὸς τόν ὁποῖο ὁ ἐμπειρικός του χαρακτήρ ἀποτελεῖ τό αἰσθητό μονάχα σχῆμα, δέν ἰσχύει κανένα χρονικό Πρὶν καί κανένα χρονικό Μετά, καί κάθε πράξη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τῆ σχέση της μέσα στόν χρόνο, εἶναι τό ἄμεσο ἀποτέλεσμα τοῦ νοητοῦ χαρακτήρος (μόνου ὑπευθύνου γιά τίς πράξεις) τοῦ καθαρῦ λόγου, πού, ὡς ὁ ἀπόλυτος πάσης αὐτεξουσίας πράξεως ὄρος, δέν ἐπιτρέπει ἢ δέν ἀνέχεται ὑπεράνω αὐτοῦ κανένα προηγούμενο ὡς πρὸς τόν χρόνο ὄρο. Ἐτσι στήν ἄχρονη μέσα τάξη ἰδεῶν, πού αὐτενεργά διανοίγοντας δημιουργεῖ ὁ ἴδιος, ὁ λόγος ἀνακηρύσσει πράξεις πού δέν ἔχουνε συμβῆ ἢ καί δέν πρόκειται νά συμβοῦν στό μέλλον, ὡς ἠθικῶς κατά πάντα πράξεις ἀναγκαῖες· ἐνῶ πολλά ἀπὸ ἐκεῖνα πού ἔχουν ἤδη σέ συμφωνία πρὸς τήν πορεία τῆς Φύσεως (γιά τήν ὁποία δέν

ἔχει νόημα νά θέτη τό ἐρώτημα κανείς, μάς λέγει φυσικῶς εἰρωνικά ὁ Κάντ, τί δηλ. ὀφείλει νά συμβῆ στή Φύση, τί πρέπει δηλ. νά κάνη ἡ Φύση!) συμβῆ ἢ ἔπρεπε ἀναποφεύκτως κατά τούς φυσικούς αὐτῆς νόμους νά συμβοῦν, τ' ἀνακαλεῖ, οὕτως εἰπεῖν, ξανά ἢ τ' ἀντιστρέφει, ὡς νά μήν ἔπρεπε ποτέ τους τέτοια νά συμβοῦν (ὡς ἀγίνωτα!), ὅπως αὐτά ἐν τούτοις ἤδη πράγματι συνέβησαν (Κρ. τ. κ. λ., A 548/ B 576 κ. ἐ.).

Ἡ ἐλευθερία κατόπιν ὅλων αὐτῶν δέν γίνεται νά συλληφθῆ ἐπί πρακτικοῦ καντιανοῦ πεδίου ψυχολογικά. Ἡ ἐλευθερία δηλ. δέν εἶναι κάτι τι πού ψυχολογικῶς ἢ παθολογικῶς τό δοκιμάζουμε ἢ τό βιώνουμε στήν ἐμπειρία, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἓνα a priori ἀναγκαῖο αἴτημα (Postulat) τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἐνα αἴτημα πάλιν εἶναι μιὰ ὑπόθεση ἢ παραδοχή πού, ἐνῶ δέν εἶναι δυνατόν θεωρητικῶς (ὡς θεωρητικό δόγμα) ν' ἀποδειχθῆ, εἶναι ἀναγκαῖο καί ἀπαραίτητο μολαταῦτα πρακτικῶς. Πρέπει δηλ. ὑποχρεωτικά ἢ κατ' ἀνάγκην νά τό κάνουμε δεκτό, ἐάν ὀφείλη ἢ πρόκειται νά ἔχη νόημα, ὥστε ἐμεῖς νά πράττουμε καί ἠθικά. Ἄν λοιπόν πρόκειται νά ἔχη νόημα τό ἠθικῶς πράττειν, τότε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά μπορούμε νά πράττωμε αὐτό πού ὀφείλουμε νά πράττωμε. Ἄλλά σέ συμφωνία πρὸς τό ἄνευ ὄρων ἢ ἀπόλυτο «Πρέπει» τοῦ ἠθικοῦ τούτου νόμου μπορούμε τότε μόνο νά πράττουμε, ὅταν ἀπλᾶ εἴμαστε ἐλεύθεροι. Εἶναι πρακτικῶς κατά ταῦτα ἀναγκαῖο νά εἴμαστε ἐλεύθεροι. «Πρακτικό εἶναι πᾶν ὅ,τι εἶναι δυνατόν δι' ἐλευθερίας» (Κρ. τ. κ. λ., A 800/B 828).

γ. Τά «αἰτήματα» τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καί τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ

Ἐκτός ὅμως ἀπό τήν ἐλευθερία, ὡς ἀναγκαῖον αἴτημα τοῦ πρακτικοῦ λόγου, ὑπάρχουν καί δύο ἀκόμη ἀναγκαῖα κατά τόν Κάντ πρακτικά αἰτήματα: τό αἴτημα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καί τό αἴτημα τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ.

Βάση ἢ ὑπόβαθρο πάντως καί τῶν δύο τούτων συνιστᾶ ἡ ἐλευθερία τῆς βουλήσεως, χωρίς τήν ὁποία οἱ δύο ἄλλες μεταφυσικές ἰδέες δέν θά μπορούσαν ἢ δέν θά εἶχε νόημα νά διατυπωθοῦν ἢ προβληθοῦν ὡς ἠθικά αἰτήματα (Postulat). Πρὸς κατανόηση ὡστόσο τῶν αἰτημάτων αὐτῶν τοῦ πρακτικοῦ λόγου πρέπει πρωτύτερα νά διασαφηνισθῆ ἡ ἔννοια ἢ τό ἰδεῶδες, καλλίτερα, τοῦ ὑπερτάτου Ἄγαθοῦ (höchstes Gut), περὶ τοῦ ὁποίου διαλαμβάνει σέ ἄκρως ἤδη σημαντικό κεφάλαιο τῆς «Κρ. τ. κ. λ.» ὁ Κάντ: «Περὶ τοῦ ἰδεώδους τοῦ ὑπερτάτου ἢ ὑψίστου Ἄγαθοῦ (sum-mum bonum) ὡς ἑνός καθοριστικοῦ λόγου ἢ καθοριστικῆς ἀρχῆς τοῦ ἐσχάτου τέλους ἢ σκοποῦ τοῦ καθαροῦ λόγου» (A 804/B 832).

Τό ὑπέρτατο διαφέρον τοῦ θεωρητικοῦ λόγου ἦταν, ὅπως εἶδαμε, ἡ διαλεκτική συλλογιστικῶς ἀνύψωσή του ἀπό τό ὑποκείμενο ἢ ἐξαρτώμενο ἀπό ὄρους πρὸς τό ἄνευ ὄρων ἢ Ἀπόλυτο. Γιατί δι' αὐτοῦ τοῦ Ἀπολύτου καθίστατο διαλεκτικά δυνατή καί ἡ γνώση τῆς συστηματικῆς ἀλληλουχίας καί ἐνότητος τῶν πάντων. Ὅπως, λοιπόν, στό πεδίο τοῦ καθαρά θεωρητικοῦ λόγου ἐπεδιώκετο ὁλότης (Totalität) καί πληρότης τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, ἔτσι καί στήν περιοχὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἀπαιτεῖται ἀπόλυτη καταληκτικά ἱκανοποίηση ἢ ἐκπλήρωση τῶν ἐπιδιώξεων τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως σέ μιάν ἀπόλυτη μέσα ὁλότητα τοῦ ἀντικειμένου τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἡ ἀπόλυτη αὐτῆ ὁλότης ἢ ἐκπλήρωση, τό πρακτικῶς ἄνευ ὄρων δηλ. ἢ Ἀπόλυτον τῆς βουλήσεως, ἐπέρχεται διὰ τοῦ ὑπερτάτου Ἄγαθοῦ (Κρ. τ. πρ. λ., σ. 194 κ.ἐ.). Οὐσιώδη συστατικά στοιχεῖα αὐτοῦ ἀποτελοῦν ἡ ἀγιότης (Heiligkeit), ἡ ἠθική τουτέστιν τελειότης (Sittlichkeit) καί ἡ εὐδαιμονία (Glückseligkeit). Τά δύο αὐτά οὐσιώδη στοιχεῖα ἢ οἱ δύο οὐσιώδεις αὐτοὶ συντελεστές τοῦ ὑπερτάτου Ἄγαθοῦ σχετίζονται κατά τέτοιο τρόπο ἀναμεταξύ τους, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νά ὀφείλη πρωταρχικά νά τείνη καί νά κατευθύνεται πρὸς τήν ἀγιότητα ἢ τήν ἀρετήν (Tugend): ὡς εἰς τήν πλήρη συμφωνία καί ὁμολογία τῆς βουλήσεώς του

πρός τόν ἠθικό νόμο, πού ἀπό τήν πλευρά του ἀποτελεῖ καί τή μοναδική καθοριστική ἀρχή τῆς καθαρῆς βουλήσεως. Ἡ ἀγιότης ἢ ἀρετή (ἢ τέλεια δηλ. ἠθικότης) ἀποτελεῖ συνεπῶς τήν «*conditio sine qua non*» τοῦ *summum bonum*. Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος κατά τόν Κάντ μπορεῖ καί ἔχει τό δικαίωμα νά ἐπιδιώκη καί τήν εὐδαιμονία του (ὡς τήν ἱκανοποίηση ὄλων τῶν κλίσεών μας), στόν βαθμό πάντως ἢ στό μέτρο πού διά τῆς ἠθικότητός του καί τῆς ἀρετῆς καθίσταται ἢ γίνεται ἄξιος αὐτῆς. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ἐνάρετος ἄνθρωπος, χρειάζεται καί τήν εὐδαιμονία καί τίποτε δέν ἐπιτρέπεται ἢ δέν μπορεῖ νά τοῦ στέκεται ἐμπόδιο, ὅταν ἔχη ἀγγίξει τήν τέλεια ἠθικότητα τῆς ἀρετῆς νά ὀφείλῃ νά ἀπαιτῆ καί νά κερδίξῃ συνάμα καί τήν εὐδαιμονία του. Προϋπόθεση ὅμως τῆς εὐδαιμονίας ἀποτελεῖ ἡ ἠθική ἀξιότης του, ἡ ὁποία τόν καθιστᾶ ἱκανό ἀκριβῶς ἐν συνεχείᾳ καί ἄξιο (ὁ Κάντ δέν εἶναι εὐδαιμονιστής, οὔτε Ἐπικούρειος ἢ ἠθικολόγος τοῦ αἰσθήματος, ἀλλά αὐστηρά – ὁ λεγόμενος «*rigorismus*» τοῦ Κάντ – συγγενέστερος πρὸς τοὺς Στωϊκοὺς) τῆς εὐδαιμονίας: «Κάνε ἢ πράττε αὐτό, διά τοῦ ὁποίου γίνεσαι ἄξιος τοῦ νά εἶσαι εὐδαίμων, ἄξιος δηλ. τῆς εὐδαιμονίας» (Κρ. τ. κ. λ., A 808/B 836). Τό ὑπέρτατο, κατά συνέπεια, Ἀγαθό εἶναι ἢ κατά τέτοιο τρόπον νοούμενη ἐνότης τῆς ἀγιότητος (ἠθικότητος) καί τῆς εὐδαιμονίας (Κρ. τ. πρ. λ., 198 κ.έ.), ὥστε τό ἠθικό φρόνημα (ἢ ἡ ἠθική προαίρεση) νά εἶναι ἐκεῖνο πού καθιστᾶ, ὡς ὄρος, δυνατή κατ' ἀρχήν τή συμμετοχή (ἢ τό μερίδιο) στήν εὐδαιμονία καί ὄχι ἀντίστροφα ἢ προοπτική τῆς εὐδαιμονίας τό ἠθικό φρόνημα ἢ τήν ἠθική προαίρεση. Ἡ εὐδαιμονία, σέ ἀκριβῆ ἀναλογία πρὸς τήν «αὐτοαμειδόμενη» κατά τόν Κάντ ἠθικότητα τῶν ἐλλόγων ὄντων, συνθέτει τό ἰδεῶδες ἐνός νοητοῦ κόσμου (τοῦ ἠθικοῦ κόσμου: *moralische Welt* ἢ «*regnum gratiae*»), συμφώνου πρὸς ἠθικούς νόμους καί ἀρχές. «Τό σύστημα τῆς ἠθικότητος εἶναι ἀξεχώριστα συνδεδεμένο μέ τό σύστημα τῆς εὐδαιμονίας (ἢ εὐδαιμονία ἀφ' ἑαυτῆς δέν ἀπαρτίζει ἀσφαλῶς σύστημα κατά τόν Κάντ παρά μονάχα

στόν βαθμό πού εἶναι εὐσύμμετρα κατανεμημένη πρὸς τήν ἠθικότητα), ἀλλά τοῦτο μονάχα ἐν τῇ ἰδέᾳ τοῦ καθαρῶ λόγου» (Κρ. τ. κ. λ., A 809/B 837). Ἡ ἠθικοθεολογία τοῦ Κάντ, ὀδηγοῦσα ἀναποδράστως, ὅπως θά δοῦμε λίγο παρακάτω, καί στήν ἰδέα ἐνός παντελεστάτου πρωταρχικοῦ ὄντος, ἦτοι τοῦ Θεοῦ, συλλαμβάνει τίς ἠθικές πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ὡς δεσμευτικές, ὄχι γιατί αὐτές ἀποτελοῦν θεῖες ἐντολές, ἀλλά θεωροῦνται γιά τοῦτο μόνον θεῖες ἐντολές, γιατί δηλ. ἐμεῖς εἴμαστε ἐσωτερικά δεσμευμένοι πρὸς αὐτές.

Ἄν ὅμως ὁ ἠθικός τώρα νόμος εἶναι ἐκεῖνος πού ἐπιτάσσει κατηγορηματικά τήν ὀλοκληρωτική συμμόρφωσή μας πρὸς αὐτόν, ὥστε νά καταστοῦμε ἐνάρετοι ἢ ἄγιοι, πραγματώνοντας ἔτσι καί τήν τέλεια ἀρετή: τότε τό ὑπέρτατον Ἀγαθό – συστατικό πρῶτο στοιχεῖο τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ἡ ἠθικότης ἢ ἠθική ἀρετή, ἀλλά καί ἡ ἠθική ἀξιότης τοῦ νά γίνωμε στή συνέχεια ἄξιοι τῆς εὐδαιμονίας – δέν εἶναι ἕνας ἀπλός μόνον στόχος τῶν ἐπιθυμιῶν καί τῶν ὀνείρων μας, ἀλλ' ἡ βούληση πραγματώσεώς του συνιστᾶ πραγματικό καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου. Ὡστόσο, θά ἦταν παράλογο ἢ ἄνευ οὐσίας καί νοήματος ἕνα ἠθικό πράττειν τοῦ ἀνθρώπου, πού δέν θά ἠδύνατο νά ἐπιτύχῃ τό ὑπέρτατο τοῦτο Ἀγαθό· κατά τόν ἴδιο, ἄς ποῦμε, τρόπον πού ἕνας ἄνθρωπος δέν θά ἦταν ἱκανός νά διαπράξῃ ἠθικές πράξεις, μολονότι σέ κάτι τέτοιο τόν καλεῖ ἀπαιτητικά ὁ ἠθικός νόμος. Γεγονός πού θέλει καθαρά νά πῆ, ὅτι εἶναι πρακτικῶς ἀναγκαῖο νά καθίσταται ἐφικτό ἢ ἐπιτεύξιμο γιά τόν ἄνθρωπο τό ὑπέρτατον Ἀγαθόν (Κρ. τ. πρ. λ., σ. 257). Ἀλλά τοῦτο ἐξ ἴσου ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ ἐπιχειρηματολογία ἐπίσης αὐτή βασίζεται στήν καντιανή ἠθική πρόταση: «*Du sollst, also kannst du*» (Ὁφείλεις ἢ πρέπει, ἄρα εἶσαι σέ θέση ἢ μπορεῖς). «Εἶναι καθῆκον», γράφει ὁ Κάντ τῆς «Κρ. τ. πρ. λ.» (σ. 260, ὑπόσημ.), «νά πραγματώνομε κατά τό μέγιστο τῶν δυνάμεών μας τό ὑπέρτατον Ἀγαθό· ὅθεν αὐτό πρέπει κατ' ἀνάγκην νά εἶναι ἐπίσης καί δυνατό».

Οί προϋποθέσεις όμως για τή δυνατότητα έπιτεύξεως του υπερτάτου Ἄγαθοῦ εἶναι τά πρακτικά αἰτήματα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καί τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ.

Τό αἶτημα λ.χ. τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καθίσταται ἀναγκαῖο ἀπό τή στιγμή πού ἡ πραγμάτωση τῆς ἠθικῆς τελειότητος δέν εἶναι σέ κανένα χρονικό σημείο τῆς παρουσίας ζωῆς ἐφικτή. Ἡ ἀρχική ἔτσι ἐκείνη ἐντολή: Κάνε αὐτό, διά τοῦ ὁποίου γίνεσαι ἄξιος τῆς εὐδαιμονίας («Tue das, wodurch du würdig wirst, glücklich zu sein»), πρέπει νά συμπληρωθῆ καί μέ τό ἐρώτημα: Πῶς, λοιπόν, ἐγώ, ὅταν συμπεριφέρωμαι ἔτσι, ὥστε νά μήν εἶμαι ἀνάξιος τῆς εὐδαιμονίας, ἔχω τό δικαίωμα ἐπίσης νά ἐλπίζω («Πᾶσα ἐλπίς κατευθύνεται πρὸς τήν εὐδαιμονία...»), ὅτι μπορῶ μ' αὐτό νά καταστῶ μέτοχος τῆς εὐδαιμονίας; Ἡ ἐννοια τῆς ἐλπίδος ἐδῶ διανοίγει τόν δρόμο πρὸς τήν ἀποδοχή, ὅτι ὁ σκοπός αὐτός εἶναι ἐφικτός – ἀφοῦ ἠθικότης καί εὐδαιμονία δέν συμπορεύονται ἐξ ἴσου στή ζωή αὐτή –, ὅταν καί ἐφ' ὅσον ἀποτελῆ ἀπαίτηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἡ ὑπαρξη μιᾶς ἀτελείωτης χρονικῆς προοπτικῆς: μιᾶς συνεχιζομένης δηλ. αἰωνιότητος, στά πλαίσια τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος δύναται περαιτέρω (καί μετά θάνατον δηλ.) ἠθικά νά τελειοποιηθῆ. Ἡ προϋπόθεση γιά μιάν τέτοια διαιώνια πορεία καί προοπτική εἶναι ὅμως ἡ ἀθανασία τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς. Γιά νά συνεχισθῆ, λοιπόν, καί ἡ μετά τούτη τήν ζωή ἠθική κατά τήν ἀπαίτηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου τελειοποίηση τοῦ ἀνθρώπου, πρέπει ἡ ἀνθρώπινη ψυχή νά γίνῃ ὡς ἀθάνατη δεκτή (Κρ. τ. πρ. λ., σ. 220). Κατ' αὐτό τόν τρόπο, ἡ διαφοροποίηση τοῦ Κάντ ἀπό τήν πλατωνική καί χριστιανική πρό παντός ἀντίληψη περί μελλοντικῆς ζωῆς καθίσταται οὐσιαστική. Ὁ ἠθικός ἀγών διά τόν Κάντ, παρατεινόμενος καί διευρυνόμενος χρονικά ἐπ' ἀπειρον συνεχίζεται καί πέραν τῶν ὁρίων τοῦ κόσμου αὐτοῦ. Ἡ ἀγωνιστική ἠθικολογία του καθορίζει καί τή μετά θάνατον ζωή.

Τέλος, ἡ ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ ὡσαύτως ἕνα ἀναγκαῖο αἶτημα τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Ἡ παραπάνω μνημο-

νευθεῖσα ἀναγκαῖα σύνδεση τῆς ἐλπίδος τοῦ νά εἶναι κανένας εὐτυχῆς μέ τήν ἀδιάλειπτη προσπάθεια τοῦ νά καθιστᾶ κανεῖς ἑαυτόν ἄξιο τῆς εὐδαιμονίας, δέν εἶναι δυνατόν νά γνωσθῆ διά τοῦ λόγου, ὅταν θέτῃ κανεῖς τήν Φύση ὡς ὑπόβαθρο· ἀλλά μπορεῖ καί εἶναι ἐπιτρεπτό νά προσδοκᾶται ἢ ἐλπίζεται μόνον, ὅταν ἕνας υπέρτατος Νοῦς (ἡ μιᾶς υπέρτατη νοερῆ φύση) πού ἐπιτάσσει κατά ἠθικούς παντελῶς νόμους, ὑπόκειται ὡς πρωταρχική βασική αἰτία τῆς Φύσεως. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τούτη τοῦ Κάντ διερμηνευόμενη ἐξειδικεύεται ὡς ἑξῆς: Ὁ ἠθικός ὄντως ἄνθρωπος ἀξίζει σύμφωνα μέ τήν ἰδανική ἀρχή τοῦ υπερτάτου Ἄγαθοῦ νά εἶναι ἢ νά γίνεται εὐδαίμων· σ' αὐτόν ὅμως τόν κόσμο δέν ὑπάρχει καμμιά ἀναγκαῖα συνοχή μεταξύ ἠθικότητος καί εὐδαιμονίας, ἀλλά καί καμμιά ἐλπίς γιά μιάν τέτοια ἀναγκαῖα συνοχή. Ὁ ἠθικός ὅμως ἄνθρωπος ἔχει, ὡστόσο, καταστῆ μέ τίς πράξεις του ἄξιος τῆς εὐδαιμονίας, συμπεριφερόμενος ὡς ἕνας ἐνάρετος, ἅγιος ἢ ἀγαθός. Ὁ ἴδιος ὅμως δέν εἶναι ἰκανός νά προκαλέσῃ τήν εὐδαιμονία του, ἀφοῦ δέν εἶναι πρωταίτιος τοῦ κόσμου ἢ τοῦ φυσικοῦ γίνεσθαι. Γεγονός γι' αὐτόν ἀποτελεῖ ἡ διάχυτη ἀσυμμετρία μεταξύ καταξιωμένης ἠθικότητος καί ἀνισομεροῦς εὐδαιμονίας. Ἡ ὀδυνηρή συνείδηση τῆς ἀσυμμετρίας αὐτῆς ἰσοδυναμεῖ μέ τό πλατωνικό μαρτύριο τοῦ δικαίου ἀνθρώπου στή ζωή. Ὁ λόγος πάλιν δέν κατανοεῖ τήν ἀνεπίτρεπτη ἢ ἀδικη τούτη σύνδεση τῆς Φύσεως, ὅσο δέν ἀναζητεῖ μιάν ἄλλη ἠθική αἰτία καί ἀρχή ὡς ὑπόβαθρο καί πρωταρχή τῆς Φύσεως αὐτῆς. Ἔτσι, ἂν ὀφείλουμε καί θέλουμε τήν προαγωγή τοῦ υπερτάτου Ἄγαθοῦ, πού συνίσταται στή συμμετρική ἀκριβῶς σύνδεση τελείας ἠθικότητος καί προσηκούσης ἀναλόγως εὐδαιμονίας, τότε ὡς πρώτην αἰτία τῆς Φύσεως πρέπει νά δεχθοῦμε ἠθικά τήν ὑπαρξη μιᾶς παντοδυνάμου καί πανσόφου πρωταρχῆς ἢ ἐξουσίας, πού ἔχει τή δύναμη νά ἐπάγῃ καί ν' ἀποκαθιστᾶ τήν ἁρμονία μεταξύ ἠθικότητος καί εὐδαιμονίας. Γιατί μόνον ἡ ὑπαρξη ἑνός Θεοῦ μπορεῖ ν' ἀποτελέσῃ ἐγγύηση – ὁ Θεός – ἐγγυητής τοῦ ego cogito τοῦ Καρτεσί-

ου – για μιάν σύμμετρη και συμμετρικά κατανεμημένη σύνδεση ήθικότητας και ευδαιμονίας. Δι' αυτό τόν λόγο ο Θεός κατά τόν Κάντ αποτελεί ένα αναγκαίο αίτημα του καθαρού πρακτικού λόγου (Κρ. τ. πρ. λ., σ. 224 κ.έ.).

Τά αίτήματα τουτα ο Κάντ συνοδεύει σταθερά μέ τήν έμπεδη πεποίθησή του περί του «πρωτείου» ή τής ύπεροχής του πρακτικού έναντι του θεωρητικού λόγου (σ. 215 κ.έ.). Ο πρακτικός λόγος αποτελεί τήν υπέρτερη χρήση και αρχή. «Οί υπέρτατοι σκοποί είναι οί σκοποί τής ήθικότητας και αυτούς μπορεί νά μάς τούς προσπορίση πρός γνώση ο καθαρός μόνον λόγος» (Κρ. τ. κ. λ., A 816/B 844). Τοῦτο δέν σημαίνει σέ καμμιάν όμως περίπτωση, ότι μέ οδηγητικόν μίτο και αρχήν αυτούς θά μπορούσαμε νά διευρύνουμε τήν περιορισμένη ήδη θεωρητική γνώση μας, τήν έπιστημονική δηλ. γνώση τής Φύσεως. Οί ήθικές αρχές του λόγου δέν παράγουν καινούργιους νόμους τής Φύσεως αλλά κολάζοντας τόν μηχανισμό τής Φύσεως, προκαλούν έλεύθερες ήθικές πράξεις — και από τήν άποψη μόνον αυτή, τήν πρακτική τους δηλ. μόνον χρήση, έχουν αντικειμενικήν πραγματικότητα. Μέ τήν υπό πρακτικήν έποψη διεύρυνση του καθαρού λόγου δέν διευρύνεται ή «Spekulation» αυτού, ούτε γίνεται χρήση θετική των πρακτικών του Καντίου ιδεών «in theoretischer Absicht», από άποψη ή μέ πρόθεση δηλ. θεωρητική (Κρ. τ. πρ. λ., 240 κ.έ.). Καμμιά επέκταση καθαρά θεωρητική δέν επιδιώκεται, ούτε και δικαιώνεται σέ νέα υπεραισθητά πάνω πλέον αντικείμενα. Έν αναφορᾷ πρός τίς πρακτικές ιδέες ή πρός τά αίτήματα του καθαρού πρακτικού λόγου, τίς τρεῖς μεταφυσικές δηλ. ιδέες του λόγου: έλευθερία τής βουλήσεως, άθανασία τής ψυχής και ύπαρξη του Θεού, τό καθαρά άλλωστε θεωρητικό ενδιαφέρον του λόγου (spekulatives Interesse) ήταν λίαν σμικρό και λίαν περιορισμένο. Έπό τό φῶς τέτοιου ακριβῶς είδους αντιλήψεων κατανοείται άπαρερμηνεύτως κι άπαραγνώριστα και ή σχέση τής καντιανής πρακτικής Μεταφυσικής πρός τήν θεωρητική του Κάντ κριτική τής Μεταφυσικής. Η διανοιγόμενη διά

τής πρακτικής χρήσεως του λόγου Μεταφυσική, πού χορηγεί και στίς υπερβατολογικές τής ιδέες κύρος πρακτικό, δέν ανήκει πλέον στην περιοχή τής γνώσεως αλλά έντάσσεται στο βασίλειο τής πίστεως. Περιοριζομένου έτσι του πεδίου τής γνώσεως, αναπτύσσεται πρακτικά ή επικράτεια τής πίστεως. «Έμουννα υποχρεωμένος νά άρω τήν γνώση (τό είδέναι), για νά κερδίσω χώρο για τήν πίστη», μάς έλεγε έπιγραμματικά ήδη στην «Κρ. τ. κ. λ.» ο Κάντ. Μιά φιλοσοφική όμως πίστη, πού δέν είναι ούτε τόσο θρησκευτική, ούτε τόσο άλογοκρατική όσο είναι έλλογη και ήθική, καθαρή δηλ. πρακτική πίστη του λόγου (Vernunftglaube). Η έμμενης και έμμονοκρατική Έθικοθεολογία του Κάντ επιβεβαιώνει του λόγου τό άληθές. Αφετηρία της σαφής και σταθερή ο πρακτικός λόγος και ή συνείδηση του ήθικού είδικά νόμου ως «factum» του καθαρού πρακτικού λόγου (δεσμευτικότητας ήθικών πράξεων ουχι ως έντολων άπλως και μόνον του Θεού). Τά αίτήματα του καθαρού, τέλος, πρακτικού λόγου γίνονται αντικείμενο πίστεως, καθ' όσον ή έφ' όσον έξάγονται μ' αναγκαιότητα από τίς θεμελιώδεις μέσα αρχές του πρακτικού πάλιν λόγου. Μέ τόν ίδιο έξ άλλου τόν Κάντ θά επιβληθῆ ή νηφάλια διάκριση (Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft) μεταξύ έκκλησιαστικής και θρησκευτικής πίστεως άφ' ενός μέν και έλλόγου ήθικής πίστεως άφ' έτέρου. Ο Κάντ είναι περισσότερο ένα έλλογο ήθικό όν και λιγώτερο ένας υποστασιακός ή αισθηματικά «στυλιζαρισμένος» «homo religiosus». Τά ακόλουθα χωρία από τήν αρχιτεκτονικώς ολοκληρωτική και στόν συνολικό της προγραμματισμό προοδοποιητική «Κριτική του καθαρού λόγου» επισφραγίζουν τίς αντιλήψεις μας αυτές:

«Απαν τό διαφέρον του λόγου (τόσο τό καθαρά θεωρητικό όσο και τό πρακτικό) συνοψίζεται στα ακόλουθα τρία έρωτήματα:

1. Τί δύναμαι νά γνωρίζω; (έρώτημα καθαρά θεωρητικό).
2. Τί οφείλω ή τί δέον νά πράττω; (έρώτημα καθαρά πρακτικό).

3. Τί ἐπιτρέπεται ἢ τί ἔχω τό δικαίωμα νά ἐλπίζω;» (ἐρώτημα πρακτικό καί ταυτοχρόνως θεωρητικό).

Τά δύο τελευταῖα ἀπό τά τρία περίφημα τοῦτα ἐρωτήματα τοῦ Κάντ ἀναφέρονται ἔτσι στήν πρακτική καί ἠθική φιλοσοφία· εἰδικώτερα δέ τό τρίτο ἐξ αὐτῶν στίς καθαρά μεταφυσικές ιδέες τοῦ φιλοσόφου: ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς καί ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ. Ἄλλ' ἰδού ἡ ἀποκαλυπτική καθ' ὅλα περιοπή πού θά θέλαμε νά παραθέσωμε ὡς συνεπιβεβαιωτική κατακλειδα τῶν συνολικῶν μέχρι τοῦδε ἀναπτύξεών μας.

Ἐξολοκλήρως ὁ ἐξοπλισμός, λοιπόν, τοῦ λόγου στήν ἐπεξεργασία πού μπορεῖ κανεῖς νά ὀνομάση καθαρή φιλοσοφία, κατευθύνεται πραγματικά πάνω στά τρία μόνο μνημονευθέντα προβλήματα. Αὐτά ὁμως τά ἴδια ἔχουν μέ τή σειρά τους πάλι τόν πῶς μακρινό ἢ ἀπώτερο στόχο τους [πρόθεσή τους] σ' αὐτό: γιά τό τί δηλ. ἐπιβάλλεται [πρέπει] νά κἀνη κανεῖς, ἐάν ἡ βούληση εἶναι ἐλεύθερη, ἄν ὑπάρχη ἕνας Θεός καί ἕνας μελλοντικός κόσμος. Ἐπειδή τώρα αὐτό ἀφορᾷ τή συμπεριφορά μας ἐν σχέσει πρὸς τόν ὑψιστο σκοπό, διά τοῦτο ὁ ἔσχατος σκοπός [πρόθεση] τῆς κατά τήν ἐγγενῆ διάταξη τοῦ λόγου μας σοφῶς προνοούσης ἢ μεριμνώσης δι' ἡμᾶς Φύσεως, εἶναι στραμμένος καί ἀποβλέπει κυριολεκτικά καί κατ' οὐσίαν πρὸς τήν ἠθική μόνον [πρὸς τά ἠθική δηλ. ἢ τόν ἠθικό κόσμο καί τά διαφέροντά του] (A 800-801/B 828-829).

Πέμπτο Κεφάλαιο: G.W.F. Hegel (1770-1831)

Διά τοῦ Ἐγέλου (Hegel) εἰσερχόμεθα στήν τελευταία φάση τῆς μεγάλης κλασικῆς περιόδου τῆς γερμανικῆς φιλοσοφίας, τῆς φιλοσοφίας τοῦ Γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ, πού εἶχεν ἐγκαινιασθῆ ὑπερβατολογικά μὲν ἀλλά καί ἐξόχως κριτικά ἀπό τόν Imm. Kant. Οἱ ἰδεαλιστές διάδοχοι τοῦ Κάντ, ὁ Fichte καί ὁ Schelling ἀλλά πρό παντός ὁ Hegel, ὅσο καί ἄν κινουῦνται στό ἴδιο ὑπερβατολογικό γερμανικό ρεῦμα μέ τόν Κάντ δέν παύουν νά ἐγκαταλείπουν ὁ ἕνας μετά τόν ἄλλο (διερμηνεύοντες καί ἐξάγοντες, ὅπως

ἰσχυρίζονται, τίς βαθύτερες, τίς πραγματικές δηλ. συνέπειες τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ) φιλοσοφικῶς τήν ἐμπλη κρισίμων φιλοσοφικῶν συστατικῶν κριτική κοίτη τοῦ μονάκριβου φιλοσόφου τῆς Καινιξβέργης. Ὁ μετασχηματισμός τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ εἴτε σέ ἐγωλογικῶς ἐνεργοπραγοῦντα ἠθικοκρατικόν ἰδεαλισμό (περίπτωση Fichte)· εἴτε σέ φυσιοφιλοσοφικήν καί φιλοσοφικοϊστορικήν – ἀλλά κατά βάθος σπιννοζιστικήν – «coincidentia oppositorum» στούς κόλπους ἑνός ἀ-διαφόρως αὐτοταυτιζομένου Ἀπολύτου (περίπτωση Schelling)· εἴτε, τέλος, σέ διαλεκτικό μονολογικοῦ χαρακτήρος πανλογισμό καί ἰδεαλιστικήν πανθειαν (περίπτωση Hegel), ἀποδεικνύει ἠχηρῶς τόν λογικό συμφυρμό τῆς καντιανῆς «Apperzeption» ἢ τοῦ καντικοῦ ὑπερβατολογικοῦ Ἐγὼ καί τῶν πραγμάτων αὐτῶν καθ' ἑαυτά μέ τίς ιδέες καί τά Νοούμενα — συμφυρμό πού ἔχει ὡς μοιραία συνέπεια τόν μή κριτικόν πλέον περιορισμό τοῦ λόγου στό γόνιμο κατά τόν Κάντ βάθος τῆς ἐμπειρίας: διάκριση αὐστηρή τοῦ Κάντ σέ Φαινόμενα καί Νοούμενα ἢ πράγματα αὐτά καθ' ἑαυτά, ἀλλά καί σέ θεωρητικήν καί πρακτική χρήση τοῦ λόγου, ὁ ἐλευθέρως καί αὐτονόμως αὐτοκαθοριζόμενος νομοθετικός λόγος τῆς ὁποίας –πρακτικῆς χρήσεως– ἀπορροφᾷ τώρα τήν κριτικῶς διά τοῦ Κάντ κολαζόμενη ἐμπειρική δυνατότητα τοῦ θεωρητικοῦ λόγου. Ὁ μετασχηματισμός αὐτός ἐκδηλώνεται καί πιστοποιεῖται εὐφραδῶς διά τῶν ἀπλῶν καί μόνον τίτλων δύο θεμελιωδῶς διαφορετικῶν ἔργων τοῦ Γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ: ἤτοι τῆς ἐγκαινιαστικῆς τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ ρεύματος «Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου» τοῦ Κάντ, ἀφ' ἑνός μὲν, καί τῆς παντελῶς νέους διαλεκτικούς ὀρίζοντες διανοίγουσας «Φαινομενολογίας τοῦ πνεύματος» τοῦ Hegel, ἀφ' ἑτέρου. Ἡ πορεία ἔτσι ἀπό τόν Κάντ στόν Hegel διερμηνεύεται εὐστόχως ἱστοριοεξελεγκτικά διά τῆς χρήσεως δύο βαρυσημάτων φιλοσοφικῶν ὄρων: τοῦ καντιανοῦ ὄρου «Κριτική» καί τοῦ ἐγελιανοῦ ὄρου «πνεῦμα». Πῶς, λοιπόν, –εἶναι τό ὄξύ φιλοσοφικόν πλέον ἐρώτημα– ἀπό τήν φιλοσοφική κριτι-